

Jarmila Panevová (Praha)

K valenci substantiv (s ohledem na jejich derivaci)

Abstrakt:

V příspěvku se snažíme pro substantivní valenci ověřit platnost dvou základních hypotéz, jichž užíváme pro zjišťování valence sloves; je to (a) platnost tzv. "dialogového" testu a (b) dodržování principu "posouvání" aktantů. Analyzují se z těchto hledisek příklady substantiv "syntakticky" derivovaných od sloves (a porovnávají se s valencí základových sloves), dále příklady "lexikálních" deverbativních jmen a jmen se široce dějovým významem. Výsledky vyznívají vesměs ve prospěch testovaných hypotéz.

Klíčová slova: valence, valenční rámec, posouvání, dialogový test, lexikální derivace, syntaktická derivace, deverbativum.

1. Mluvíme-li o valenci a valenčních rámcích substantiv, rozlišujeme tu substantiva primární a deverbativní (popř. i jiné deriváty, např. deadjektivní, těmi se zde však zabývat nebudeme). Zjišťování valenčních vlastností substantiv je o to složitější, že tu ztrácíme kontrolu pomocí zjišťování gramatické správnosti/úplnosti věty. Všechny valenční členy substantiv jsou na povrchu vypustitelné beze ztráty gramatičnosti, srov. např. (1); "dialogového testu" tu však lze s úspěchem využít (1b), jak ukazuje nepřipustnost odpovědi (a') mluvčího, který pronesl (1)(a):

(1) (a) První část půjde vpravo, druhá část vlevo.

(b) Část čeho?/Jaká část?

(a') *Nevím

1.1 Specifické substantivní valenční členy stanovil na základě kritérií, jichž obecně pro hranici mezi členem valenčním na jedné straně a volným na straně druhé ve funkčním generativním popisu češtiny užíváme (srov. Panevová, 1974-75, 1980), Piřha (1980, 1981). Jako aktant (obligatorní nebo fakultativní) vystupuje **Materiál (Partitiv)**, např. u substantiv *část, skupina, tucet* je obligatorní, u substantiv jako *sklenice, košík, talíř* je fakultativní. **Identita** je fakultativní aktant některých substantiv jako *pojem (čas/času), název (Lidové noviny), město Praha (do města Praha/Prahy)*, **Přináležitost (Appurtenance)** je volné doplnění všech substantiv, u některých je však obligatorní (*bratr, povrch, hladina*).

1.2 U deverbativních substantiv budeme s Kuryłowiczem rozlišovat (A) derivaci syntaktickou a (B) derivaci lexikální. Valenční vlastnosti deverbativ typu (A) budeme zjišťovat odděleně od deverbativ typu (B).

U skupiny (A) předpokládáme, že derivát si ponechává valenční vlastnosti svého základového slovesa, zčásti mění jejich formu v souvislosti s transpozičním odvozovacím procesem (srov. např. Novotný, 1980, Karlík, Nübler, 1998, Karlík, 2000, Panevová, 2000). Obecně probíhají tyto formální změny tvarů slovesných aktantů podle principu (i):

(i) Nom ---> Gen/Instr/Adj_{pos}/od + Gen

Akuz --> Gen/Adj_{pos}

Z toho plyne, že formy Genitivu (ale i posesivního adjektiva) může nabýt jak Act(or), tak Pat(ient).¹ Existuje tu ovšem jistá hierarchie forem (odrážející patrně i hierarchii aktantů u slovesných derivátů související s "upořádáním" konatele (Act), k němuž dochází již samotným procesem transpozice): forma Gen(itivu) je preferována pro Pat a Act jí může nabýt jen, pokud mu ji Pat "uvolní" (srov. vyjádření Act v (2a-b), obsazení Pat Genitivem v (3), a možnost využití Genitivu pro Act ve (4)). Do této hierarchie je zapojena i forma Adj_{pos} (je-li jí užito pro Pat, je i tak blokována forma Gen pro Act, srov. (5)):

(2) (a) ošetření pacienta (Pat-Gen)lékařem/od lékaře (Act)//lékařovo (Act) ošetření pacienta (Pat-Gen)

(b) pacientovo (Pat) ošetření lékařem/od lékaře (Act)

(3) Pro ošetření zraněných demonstrantů (Pat) byla v době zasedání Měnového fondu vyčleněna Vinohradská nemocnice.

(4) Ošetření lékaře záchranné služby (Act) bylo dostačující, nebylo třeba pacienta hospitalizovat.

(5) Pacientovo (Pat) ošetření lékařem/od lékaře (Act) v polních podmínkách mu stejně nezachránilo život.

1.2.1 Deriváty dvouaktantových sloves se podle formy vyjádření jejich Pat chovají podle schémat (A)-(D):

(A) V: Act (Nom), Pat (Akuz)

NV: (a) Act (Instr/Adj_{pos}/od+Gen) Pat (Gen)

(b) Act (Instr/od+Gen/*Gen) Pat (Adj_{pos})

Variantu (a) u této skupiny reprezentují příklady (2)-(4), variantu (b) příklad (5).

(B) V: Act (Nom) Pat (Instr)

NV: Act (Gen/Adj_{pos}/od+Gen) Pat (Instr)

(6) pohrdání člena strany nestraníky; jejich pohrdání nestraníky; hod diskem od předního olympionika

(C) V: Act (Nom) Pat (Gen)

NV: Act (Instr/Adj_{pos}) Pat (Gen)

(7) dobytí severního pólu (Pat) R. Amundsenem (Act), učitelovo (Act) dosažení cíle (Pat)

(D) V: Act (Nom) Pat (na+Akuz)

NV: Act (Gen/Adj_{pos}/od+Gen) Pat (na+Akuz)

(8) odkaz překladatele (Act) stati na originál (Pat); moje (Act) sázka na koně (Pat); sestřina (Act) myšlenka na rodiče (Pat);

1.2.2 Deriváty víceaktantových sloves se chovají podle schémat (E)-(J); v nich se ukazuje, že formálními změnami procházejí pouze 1. a 2. aktant (tj. Act a Pat) u tranzitivních sloves, jiné formy (než Nom a Akuz) a další aktanty si uchovávají formu, kterou má základové sloveso. U skupiny (E) je forma Instrumentálu pro Act (jinde preferovaná) blokována. To souvisí patrně nejen s faktem, že pozice Gen tu je pro Act uvolněna, ale i s tím, že opisné pasívum těchto sloves, pokud existuje, je neosobní (což potvrzuje hypotézu vyslovenou u Karlíka a Nüblera, 1998).

(E) V: Act (Nom) Pat (o+Akuz/Lok) Addr (s+Instr)

NV: Act (Gen/Adj_{POS}) Pat (jako V) Addr (jako V)

(9) boj nepřátel (Act) s protivníky (Addr) o moc (Pat); předsedova (Act) diskuse s účastníky (Addr) o příštím programu (Pat);

(F) V: Act (Nom) Pat (o+Lok/Akuz) Addr (Akuz)

NV: (a) Act (Adj_{POS}/od+Gen/Instr) Pat (jako V) Addr (Gen)

(b) Act (Instr/od+Gen) Pat (jako V) Addr (Adj_{POS})

Dvě varianty vyjádření jmenného rámce souvisejí se střídáním Gen a Adj_{POS}: je-li Adj_{POS} využito pro Act, nemůže být využito pro Addr.

(10) (a) informace obyvatel (Addr) o schůzi zastupitelstva (Pat) místním rozhlasem (Act); velkoodběratelovo (Act) ošizení zákazníka (Addr) o velkou sumu (Pat)

(b) zákazníkovo (Addr) ošizení o velkou sumu (Pat) velkoodběratelem/od velkoodběratele (Act)

(G) V: Act (Nom) Pat (Akuz) Addr (Dat)

NV: Act (Instr/Adj_{POS}/od+Gen) Pat (Gen) Addr (jako V)

Pokud u tohoto schématu Pat nemá rys životný a netvoří v důsledku toho Adj_{POS} (nebo má jiná omezení na tvoření Adj_{POS} jako v posledním z příkladů v (11)) není varianta (b) s Adj (jako střídnicí Genitivu) možná.

(11) věnování pěkné gafiky (Pat) všem členům (Addr) od spolku bibliofilů/spolkem bibliofilů (Act); předsedovo (Act) předložení návrhu programu (Pat) účastníkům zasedání (Addr); Zoubkovo (Act) darování sochy (Pat) městu (Addr)/darování sochy (Pat) městu (Addr) Olbramem Zoubkem/?od Olbrama Zoubka (Act)

(H) V: Act (Nom) Pat (Instr) Addr (Dat)

NV: Act (Instr/Adj_{POS}/od+Gen) Pat (Instr) Addr (jako V)

Ve schématech (H) a (I) se sice základová slovesa liší v povrchové podobě Addr, ale obě mají Pat v Instr, čímž vznikají strukturní možnosti pro uplatnění dvou Instrumentálů. Stylisticky jsou tato spojení (jako v (12) a (13)) ne zcela vhodná (odtud otazníky u jejich znění), systémově však tato omezení neexistují (na rozdíl od nemožnosti **ošetření pacienta lékaře*).

(12) vyhrožování podnikateli(Addr) vydíráním (Pat) od věřitelů/?věřiteli (Act); otcovy (Act) výhrůžky synovi (Addr) výpraskem (Pat)

(I) V: Act (Nom) Pat (Instr) Adr (Akuz)

NV: Act (Instr/Adj_{POS}/od+Gen) Pat (Instr) Addr (Gen)

(13) ?ohrožování mladistvých (Addr) narkomany (Act) odhazováním použitých jehel (Pat); volba Václava Fischera (Addr) senátorem (Pat) voliči Prahy 7 (Act)/voličova (Act) volba V. Fischera (Addr) senátorem (Pat);

(J) V: Act (Nom) Pat (Gen) Adr (Akuz)

NV: Act (Instr) Pat (Gen) Adr (Gen/?Adj_{POS})

V realizaci schématu (J) se mohou u substantivního derivátu vyskytnout dva členy v genitivní formě (nekonkurují si tu však Gen Aktoru (Konatele) s Genitivem vzniklým transpozicí Akuzativního Patientu, nýbrž Pat si tu uchovává formu z rámce svého základového slovesa; současně však transponuje Akuzativní Adresát v Gen.

(14) zbavení rodičů (Addr) odpovědnosti (Pat) novelou zákona (Act); zproštění obžalovaného (Addr) viny (Pat) vrchním soudem (Act); ?matčino (Addr) zproštění viny (Pat) soudem (Act)

1.3 O skupinách probíraných v odd. 1.2 platí, že při syntaktické derivaci sloves ve jméno se nepřevádějí jednotlivé aktanty rámce, ale celý rámeček (vyjádření 1. aktantu závisí na vyjádření 2. atd.). Uplatňuje se tu hierarchie forem i hierarchie aktantů.

2.2 Z lexikálních derivátů sloves nás zde budou zajímat především ty skupiny, kde způsob derivace pohlcuje některý z aktantů (argumentů); mluvíme tu o jeho "zabudování". Zabudovaný aktant nemůže pak být v rámci substantiva přítomen.

2.2.1 U konatelských jmen je zabudován Act(or). Derivát nutně ztrácí pozici Act v rámci. Zčásti mají tato jména sémanticky povinný Pat, viz (15)(a); v (15)(b) je N v "absolutním" konatelském užití, v (15)(c) jsou jména na přechodu mezi (a) a (b).

(15)(a) učitel tance, předkladatel zákona, zástupce ministerstva, vyznavači metalu, žadatel o podporu, představitel hnutí, správce daní

(b) kupec, nakladatel, spisovatel, sazeč, kovář

(c) soudní znalec/znalec písma, stánkový prodavač/prodavač vysavačů

2.2.2 O zabudování Pat mluvíme u některých substantiv výsledkových, jako jsou v (16). Tato substantiva mají fakultativní Act (Gen/Adj_{pos}/od+Gen) a Addr (Dat). Interpretujeme je tak, že jejich lexikální derivace z nich dělá objekt činností zasažený (co je darováno/doručeno/vynaloženo je *dárek/doručenka/náklad*).

(16) dárek mladší dcery (Act) mamince (Addr)/dceřin (Act) dárek mamince (Addr); doručenka adresátovi (Addr) do vlastních rukou; náklady domácnosti (Act) na živobytí (Eff)

2.2.3 O zabudování Effektu lze uvažovat u některých názvů artefaktů typu (17) (a), (b), z nichž ovšem jen některé jsou přímé deriváty sloves. Dále by bylo možné sem zařadit i názvy výsledků při činnosti mluvení (*promluva, výrok, debata*).

(17) (a) dopis, povídka, báseň, balada, píseň,...

(b) portrét, obraz, projekt;²

Žádný aktant není u artefaktů (sémanticky) obligatorní. U třídy slov v (17) (a) i (b) je fakultativní Act (Gen/Adj_{pos}/od+Gen), u třídy (a) a u

některých substantiv z (b) je fakultativní též Pat (*o+lok/Gen*). Za jistých podmínek vzniká víceznačnost, kterou lze řešit jen na základě věcných znalostí, znalostí kontextu či situace (srov. (20)). Pokud tato substantiva nejsou užita jako názvy artefaktů, ale prostě jako názvy konkrétních předmětů jsou fakultativně spojitelná také s určením Původu (Orig) a Přináležitosti (App), jejich formální vyjádření se však kryje s vyjádřením Act, popř. Pat (což je dalším zdrojem homonymie, viz (21)):

(18) Baudelairova (Act) sbírka Květy zla, sbírka Květy zla Charlese Baudelaira/od Charlese Baudelaira (Act)

(19) portrét L.N.Tolstého (Pat) (skupina (b)); román L.N.Tolstého (Act) (skupina (a))

(20) Braquovy (Act/Pat) portréty Pabla Picassa (Pat/Act); Picassovy (Act/Pat) portréty George Braqua (Pat/Act)

(21) mamčin (Act/App) dopisy od dědečka (Orig/Act); dědečkovy (Act/App) dopisy od maminky (Orig/Act);

Obsahově člen označený jako Orig interpretujeme jako původního vlastníka nebo prostředníka, člen označený jako App jako vlastníka (prostředníka) nebo jako čistou relaci (*babiččin (App) dům* může znamenat nejen dům, který babička vlastní, ale i ten, v němž babička bydlí, který uklízí, o nějž pečuje ap.). Dvojnáčnost chápání slova *šaty* jako konkrétního předmětu v kontextu (22)(a) a artefaktu v kontextu (22)(b) ukazuje dialog mezi mluvčími (A) a (B) v (22):

(22) A: Na večírku měla Jana nové šaty od přítelkyně, která je známá návrhářka.

(a) B: Ona jí je navrhla/ušila?

A: To nevím, je to možné; vím jen, že jí je dala k narozeninám.

(b) B: Ona jí je dala?

A: To nevím, vím jen, že je navrhla.

Že třída artefaktů má své meze, ukazují příklady (23)-(24), kde už stěží budeme předložkový výraz *od+Gen* pokládat za něco jiného než Orig a *Adjpos* bude Orig.

(23)(a) bavlněný ubrus od Heleny

(b) Helenin bavlněný ubrus

(24)(a) stříbrné pero od maminky

(b) mamičino stříbrné pero

2.3 Široce dějová jména stojící na hranici derivace syntaktické a lexikální podrobně analyzuje Novotný(1980). Zmíníme se zde o nich proto jen okrajově.

2.3.1 Valence základového slovesa se u substantivního derivátu zachovává sémanticky, v podstatě (s výjimkou Act) i morfématicky. Jejich zpravidla povrchově nepřítomný Act bývá všeobecný nebo je kontrolován subjektem věty (je s ním koreferentní), srov. příklady v (25) (a)-(g). Příslušný uvedený aktant má formu totožnou s formou téhož aktantu slovesného základu.

(25)(a) Pat o+Akuz: zájem, pokus, úsilí, péče, starost,...

(b) od+Gen: odpočinek, oddech, úleva,...

(c) na+Akuz: pohled, dozor, vzpomínka, ohled, zřetel,...

(d) na+Lok: podíl, závislost,...

(e) s+Instr: soucit, souhlas, ...

(f) proti+Dat: protest, odboj,...

(g) Addr na+Akuz: hněv, vztek, zlost, nářek, reakce, útok, tlak,...

(h) Eff na+Akuz: rozklad, rozpad, změna, přeměna, proměna,...

2.3.2, Valence základového slovesa se u substantiva formálně (částečně) mění, popř. u slovesa je to jen jedna z možností (*shánět něco*

vedle *shánět se po něčem, věřit něčemu* vedle *věřit v něco*), viz (26)(a)-(g):

- (26)(a) Pat po+Lok: shánka, snaha, úsilí,...
- (b) před+Instr: strach (před/z), ostych, stud,...
- (c) v+Akuz: důvěra, víra ,...
- (d) na+Akuz: názor, vliv,...
- (e) na+Lok: účast, zájem, ...
- (f) nad+Instr: obdiv, údiv, vláda, stud (viz i (b))
- (g) Addr na+Lok: msta, pomsta, křivda

3. Přítomnost "slovesných" aktantů však nevyklučujeme ani u primárních substantiv, srov. např. (27)(a), (b). Řídící substantiva ve jmenných frázích v (27) mají rámec s fakultativním Act a Pat

(27) (a) seminář (profesora X) o výuce cizích jazyků; mýtus o existenci minulých životů;

(b) cena (cestovní kanceláře Ideal) za týdenní pobyt/týdenního pobytu; poplatek za telefon; certifikát na dovezené zboží

4. Závěrem můžeme konstatovat, že (i) "dialogového" testu lze využít pro testování obligatornosti substantivních valenčních členů stejně vhodně jako u sloves a adjektiv (srov. např. (1)). (ii) "Posouvání" aktantů platí u substantiv s jistými výhradami (srov. absorpci některých aktantů lexikální derivací, viz 2.2.1-2.2.3). Je ovšem třeba zdůraznit, že posouvání se týká valenčního rámce slova, ne jeho textové realizace, v níž může být nevyužit aktant fakultativní, nebo může být zevšeobecněn (a v důsledku toho má nulovou reprezentaci na povrchu), srov. fakultativnost Act u příkladů v 2.3 a 3. V jejich rámci je Act přítomen. (iii) U široce dějových substantiv se přenáší rámec základového slovesa v úplnosti (s příslušnými změnami formy, viz odd. 1.2 a 2.3.1), jednotlivé (nesystémové) změny jako v 2.3.2 se zachytí jako součást odvozovacího procesu jednotlivých slovesných lexémů. V principu často dochází k tomu, že pády syntaktické u slovesa jsou nahrazeny sémantickými u substantivního derivátu. (iv) Lexikální deriváty vykazují specifické

chování. Záleží na typu derivace (i v jejím rámci mohou nastat rozdíly, viz např. rozdíly mezi (a), (b) a (c) v (15) u jmen konatelských).

Poznámky:

¹ K pojetí jednotlivých aktantů znovu odkazujeme na starší práce (zejm. Panevová (1974-75), Sgall et al (1986) aj.).

² V širokém smyslu sem patří i názvy budov, kusů nábytku, částí oděvu.

Seznam užitých zkratk:

Act	Konatel/Actor
Addr	Adresát/Addressee
Adj _{pos}	Adjektivum posesivní
Akuz	Akuzativ
App	Přináležitost/Appurtenance
Dat	Dativ
Gen	Genitiv
Instr	Instrumentál
Loc	Lokál
N	Jméno/Noun
Nom	Nominativ
NV	Deverbativní jméno
Orig	Původ/Origo
Pat	Patiens
V	Sloveso/Verbum

Literatura:

Karlík, P. (2000): Valence substantiv v modifikované valenční teorii. In: Čeština - univerzália a specifika 2. (Eds. Z.Hladká, P.Karlík). Masarykova univerzita:Brno, 181-192.

- Karlík, P. - Nübler, N. (1998): Poznámky k nominalizaci v češtině, Slovo a slovesnost 59, 105-112.
- Kuryłowicz, J. (1936): Dérivation lexicale et dérivation syntaxique. Bulletin de la Société linguistique de Paris 37, 79-92.
- Novotný, J. (1980): Valence dějových substantiv v češtině, Sb. Pedagogické fakulty v Ústí n. Labem, SPN, Praha.
- Panevová, J. (1974-75): On verbal frames in functional generative description. Part I. Prague Bulletin of Mathematical Linguistics (PBML) 22, p. 3-40, Part II, PBML 23, 17-52.
- Panevová, J. (2000): Poznámky k valenci podstatných jmen. In: Čeština - univerzália a specifika 2. (Eds. Z.Hladká, P.Karlík). Masarykova univerzita:Brno, 173-180.
- Piřha, P. (1980): Case frames of nouns. In: Linguistic Studies offered to B.Siertsema (Eds. D.J.Alkemade, A.Feitsma, W.J.Meys, P.van Reenen, J.J.Spa), 91-99.
- Piřha, P. (1981): On the case frames of nouns. In: Prague Studies in Mathematical Linguistics, Vol. 7, Academia:Praha, 215-224.
- Sgall, P. - Hajiřová, E. - Panevová, J. (1986): The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects. Reidel:Dordrecht-Holland.